

ІСТОРІЯ ІДЕЙ

Олексій Лупандін

Трансформація більшовицьких ідей в ході боротьби за владу в Україні (лютий 1917 р. — березень 1918 р.): до постановки проблеми

Сучасний стан досліджень української революції відповідає загальним тенденціям характерним для всієї вітчизняної історіографії, яка на зорі незалежності України опинилася перед необхідністю переосмислення всієї історії з нових методологічних позиції та заповнення лакун і «білих плям», що виникли внаслідок ідеологічних перекручень українських державотворчих процесів за радянських часів.

В рамках процесів «націоналізації історії», дослідники історії Української революції потрапили під вплив поглядів і оцінок емігрантської історіографії, яка на початку 90-х рр., за відсутності інших альтернатив, була домінуючою.

Поступово, вітчизняні історики перебирали «пальму першості» історичних досліджень в цій галузі, успішно подолавши ряд кліше та догматів притаманних емігрантським колам. Серед них варто відмітити відмову від вузького трактування запозиченого з емігрантської історіографії концепту «Української революції» та негативної оцінки українських національно-визвольних змагань як програних.

Хронологічні межі концепту «українська революція» були суттєво розширені охопивши період від Першої світової війни, звідки втікають причини і передумови української революції до осені 1921 р. — Другого (зимового) походу армії УНР, як

останньої масштабної акції українських національних сил. Що ж до наслідків українських національно-визвольних змагань, то більшість вітчизняних дослідників не схильні вбачати в цьому національну катастрофу. Наприклад, В. Верстюк вважає: «Якщо українська державність протягом 1917–1921 рр. не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для твердження про повну поразку революції, а тим більше про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили»¹.

Поява незалежної української держави посприяла виходу історії українських національно-визвольних змагань з тіні Російської революції, дослідження якої на Заході довгий час були домінуючими. Саме цей аспект зіграв як позитивну роль, посприявши зацікавленню українською революцією іноземними дослідниками, так і став негативним чинником, дозволивши невілювати роль та вплив Російських революцій на події в Україні.

Як відмічає Ф. Солдатенко розгляд української революції в суто національному вимірі у відриві від Російської революції призводить до спрощення та однобічності, негативно позначається на оцінці учасників революційних подій, що знаходилися на крайньому лівому полюсі тогочасного політичного спектру (більшовиків, боротьбистів, укапістів) і згодом стали біля керма Радянської України (Г. Пятаков, М. Скрипник, Х. Раковський, В. Затонський, С. Косіор, О. Шумський, Г. Гринько, П. Любченко та ін.)².

Такий штучний поділ на «своїх» і «чужих», виходячи тільки з партійної приналежності особи, не тільки невілював еволюцію

¹ *Верстюк В. Ф.* Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація. // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Мат–ли Всеукр. наук.–методолог. семінару. Київ, 17 червня 2004 р. — К., 2005. — С. 90–93.

² *Солдатенко Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 75–81.

поглядів, орієнтацій, зміну ідейно-теоретичних платформ, але й відводив сучасних дослідників в бік від магістрального питання українських національно-визвольних змагань, а саме ролі більшовиків. Як колись радянська історіографія революції на Україні була написана без ключових національних гравців (Центральної Ради, УНР, ЗУНР), так і тепер сучасна вітчизняна Українська революція фактично написана без більшовиків. Як відмічає В. Верстюк, більшовизм, що становить собою надзвичайно цікаве, але так критично й не переосмислене, явище практично перестало цікавити істориків.

На наш думку, звернення до дослідження ролі більшовиків в Українській революції давно назріло. Це не тільки дозволить всебічно висвітлити процес українських національно-визвольних змагань та приходу до влади більшовиків, але й актуалізує ряд проблем, вивчення яких є необхідною умовою для формування базових параметрів сучасної концепції історії революційної доби, а саме: співвідношення автономістсько-федералістських та самостійницьких тенденцій Українській революції та розмежування революції і громадянської війни, як подій в основі яких лежать сутнісно різні чинники³.

Певні напрацювання в цьому напрямку вже зроблені як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками.

Серед вітчизняних дослідників варто відмітити роботи С. Кульчицького та Г. Єфіменко, які найбільш ґрунтовно дослідили процес становлення радянської влади в Україні. С. Кульчицький взагалі вважає, що саме події російської революції є ключем до розуміння всієї історії України ХХ ст. Аби зрозуміти суть Російської революції, автор вдається до деконструкції концепції Великої Жовтневої революції, що була сформульована ще в 1927 році, й остаточно закріплена в сталінському «Кроткому курсі історії ВКП(б)» 1938 р⁴. На його думку, пере-

³ *Солдатенко Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. — С. 88.

⁴ *Кульчицький С.* Російська революція 1917 року: новий погляд. К., 2008. — С. 3–4.

мога більшовиків у всеросійському масштабі стала можливою завдяки гнучкій тактиці В. Леніна, якому вдалося замаскувати доктринальний екстремізм своєї партії, внаслідок чого «більшовики оволоділи радами, перетворилися за їх допомогою на державну партію, зробили ради завдяки ЧК безсилими додатками своєї диктатури і нав'язали суспільству власну «революцію згори» — комуністичну»⁵.

Г. Єфіменко задаючись питанням чому власне комуністичним (більшовицьким) ідеям вдалося перемогти в ході української революції виділяє два фактори: 1) наявність українського комуністичного руху, завдяки підтримці якого більшовикам вдалося захопити владу в Україні (правда, це коштувало їм ряду важливих поступок); 2) привабливість для населення комуністичних лозунгів, які давали прості відповіді на складні питання⁶.

Обидва дослідника вважають хибним характерний для сучасної історіографії розгляд більшовицько-радянського чинника періоду 1917–1920 рр. як зовнішнього по відношенню до українських національних урядів. Особливо недооціненим, на їхню думку, є перша спроба встановлення радянської влади в Україні і грудні 1917 — квітні 1918 рр., адже саме тоді сформувалося ставлення широких народних мас до радянської влади, що згодом призвело до остаточної перемоги більшовиків в Україні⁷.

Зарубіжні історики більше схильні розглядати історію української революції в тогочасному міжнародному контексті. Американський дослідник М. фон Гаген відмічає, що «динаміка українських процесів націєтворення (Української революції — О. Л.) змінилася з появою нових дійових осіб: більшовицької Росії, незалежної і іредентичної Польщі, а також антибільшовицьких російських «білих» армій добровольців під команду-

⁵ *Кульчицький С.* Вказ. праця. — С. 8.

⁶ *Єфіменко Г.* Комунізм vs українське націєтворення в радянській Україні (1917–1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? // Український історичний журнал. — 2012. — №2. — С. 116–117.

⁷ Нариси історії Української революції 1917–1921 років у двох книгах. Книга друга. — К.: Наукова думка, 2012. — С. 243–244.

ванням барона Петра Врангеля та Антона Денікіна...»⁸. Тут його підтримує німецький історик Р. А. Марк, який вважає, що саме більшовицький переворот у жовтні 1917 р. та розпуск Установчих зборів у січні 1918 р. стали відправною точкою, коли доля України вирішувалася зовнішніми силами і державами⁹.

Проте, все ж таки, вищевказані дослідження в першому випадку зосереджуються на перших роках радянської влади, більше констатують результат — встановлення радянської влади ніж розкривають цей процес, тоді як в другому — більшовики радянської Росії, на рівні з іншими міжнародними гравцями, зображується як тло наякому відбуваються процеси в Україні. Отже, можемо констатувати, що переосмислення ролі більшовиків в історії українських національно-визвольних змагань все ще є актуальним і потребує свого дослідника.

Аналізуючи хід української революції, сучасні дослідники відмовилися від спрощеної дихотомії «соціалісти — націоналісти», що була створена в рамках радянської історіографії. Адже, як слушно відмічає С. Єкельчик, це як правило були одні й ті самі люди, а сама боротьба точилася між «різношерстими українськими патріотами, місцевими соціалістами всіх мастей та анархістами»¹⁰. В цьому контексті не аби якого значення набуває співвідношення соціального і національного питання в ході революційних процесів які охопили Російську імперію в 1917 р. І якщо для окремих дослідників пріоритет національного чи соціального є самоочевидним, то британський історик М. Бойцун вважає, що специфічне становище націй всередині російського імперського суспільства обумовило виникнення єврейської, російської та української соціал-демократичних пар-

⁸ *Марк фон Гаген.* «У війнах творяться нації»: націотворення в Україні під час Першої світової війни. // Україна процеси націєтворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К.: К.І.С., 2011. — С. 272.

⁹ *Рудольф А. Марк.* Революція і націєтворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 рр. // Україна процеси націєтворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К.: К.І.С., 2011. — С. 292–293.

¹⁰ *Екельчик С.* История Украины: становление современной нации. К., 2010. — С. 103

тій у Російській імперії, кожна з яких бачила майбутній державний устрій по своєму, виходячи зі своїх національних традицій і прагнень. Зіткнення інтересів цих груп було неминучим. В своїх міркуваннях М. Бойцун доходить висновку, що саме «неспроможність різних національних груп робітничого класу погодитися щодо питання державної влади, а також угодити це бачення з селянством армії та на землі стала головним чинником поразки Української революції»¹¹.

Національні розбіжності в середовищі робітничого класу обумовлювалися соціальною незрілістю робітників, більшість з яких були робітниками лише в першому поколінні і зберігали тісні зв'язки з національним середовищем з якого походили. Не останню роль відігравала й відсутність прошарку висококваліфікованих робітників, що могли виступити як консолідуюча сила¹².

Превалювання національного над соціальним/класовим змусила більшовиків проявити більшу гнучкість у національному питанні. Так, протягом травня — листопада 1917 р. більшовики були єдиною загальноросійською партією, керівництво якої підтримувало автономістські прагнення України, звісно, що ця підтримка носила виключно тактичний характер, адже ще на квітневій конференції РСДРП(б), висловившись за підтримку революційних рухів пригноблених національностей, більшовики залишали за собою право агітувати проти відокремлення¹³.

Сплеск ентузіазму упершідні після жовтневого перевороту сприяв тому, що більшовики підтвердили право націй на самовизначення. Так, в «Декларації прав народів Росії» від 15 листопада 1917 р. затвердженої РНК було задекларовано чотири фундаментальні принципи національної політики молодшої радянської держави:

- 1) Рівність та суверенітет всіх народів Росії.

¹¹ Марксизм як традиція і перспектива // Україна модерна. — 2009. — №14(3). — С. 46–47.

¹² Там само. — С. 18.

¹³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років... — С. 245–246.

2) Право народів Росії на самовизначення до самого відокремлення та створення незалежної держави.

3) Відміна всіх національних та націонал-релігійних привілеїв та обмежень.

4) Вільний розвиток національних меншин та етнографічних груп, які проживають на території Росії.

Проте, більшовики, які до жовтневого перевороту намагалися всіма наявними способами, включаючи й національне питання, розхитувати політичну ситуацію для повалення влади Тимчасового уряду, раптом усвідомили, що тепер вони вже є тією владою, яка має приборкати національну стихію, аби уникнути остаточного розпаду держави¹⁴. Тим більш, що Фінляндію та Польщу вони вже безповоротно втратили. Більшовики усвідомлювали, що втрата України, з її величезним аграрним потенціалом, портами та індустріально розвинутим регіоном Донбасу, призведе до неминучої поразки.

На серпень 1917 р. більшовиків у Наддніпрянській Україні було близько 22 тис. Крім того, в партії існували три конкуруючі групи: харківсько-катеринославська, київська та крихітна одеська¹⁵. Співвідношення між якими виглядало наступним чином: харківсько-катеринославська група — об'єднання більшовиків Донецько-Криворізького басейну, що включало Харківщину, Катеринославщину та Донбас — 67% від загальноукраїнської кількості, тобто бл. 14,8 тис. осіб; київська група, а саме, утворена у липні 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю, що територіально охоплювала Київщину, Волинь, Поділля, Чернігівщину, Полтавщину і частину Херсонщини — 22% (бл. 4,8 тис. осіб); одеська група, що складалася з Одеси, Миколаїва та прилеглих територій — 11% (2,4 тис. осіб)¹⁶. Наявність двох потужних крайових осередків партії (не враховуючи одеського), власне як і протистояння між ними,

¹⁴ *Sullivant R.S. Soviet Politics and the Ukraine 1917–1957.* — New York–London: Columbia University Press, 1962. — P. 20.

¹⁵ *Магочій П.–П.* Історія України. — К.: Критика, 2007. — С. 410.

¹⁶ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років...* — С. 254–255.

вказує на те, що до жовтневого перевороту більшовики не розглядали Україну як єдине ціле¹⁷.

Отже, як бачимо позиції більшовиків в Україні, особливо в Києві, були досить слабкими, що стало очевидним в результаті провалу спроби більшовиків «легітимізуватися» в Україні через ради. Центральна Рада вжила запобіжних заходів, запросивши на скликаний більшовиками у грудні 1917 р. I Всеукраїнський з'їзді рад селянських делегатів, які не підтримали більшовиків. Сучасні дослідники більшовизму вбачають причини низької популярності більшовиків в Україні, в тому чиннику що як і в національно орієнтованому середовищі, так і в загальному суспільному сприйнятті, вони були не тільки не українською партією¹⁸, але навіть і не загальноросійською¹⁹. Іншими словами суспільна думка не надто толерувала РСДРП(б) розглядаючи її як маргінальну силу.

В ситуації, коли Центральна Рада після Жовтневого перевороту не тільки застерегла більшовиків від аналогічних спроб в Наддніпрянській Україні, але й 20 листопада видала III Універсал, яким було проголошено створення Української Народної Республіки на території дев'ять колишніх імперських губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської (без Криму), становлення української національної державності набирало все більш реальних обрисів. Універсалом було призначено дату виборів до Українських Установчих Зборів — 9 січня 1918 р., а самі збори мали розпочати роботу 22 січня. І хоч в III Універсалі мова йшла про федерацію з Росією, Установчі збори могли легітимізувати статус УНР як окремої держави, що йшло в розріз з планами Леніна.

Перші імпульсивні кроки як-то: ультиматум Раднаркому та скликання I Всеукраїнського з'їзду рад показали свою неефектив-

¹⁷ *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) — Київ: Інститут історії України, 2008. — С. 47–48.

¹⁸ Там само. — С. 249.

¹⁹ Там само. — С. 257–258.

ність. В першому випадку, радянське керівництво не було готове до збройного виступу проти Центральної Ради. Більш того, враховуючи переважно український склад військових гарнізонів, що стояли у Петрограді, це взагалі могло коштувати більшовикам миттєвої втрати влади. В другому випадку, серед 2,5 тис. депутатів, які приїхали на з'їзд, щонайбільше 100 осіб були лояльні до більшовиків²⁰.

В цій ситуації більшовицька фракція Всеукраїнського з'їзду переїхала до Харкова, де приєднала до з'їзду представників рад Донецько-Криворізького басейну й 25 грудня 1917 р. оголосила про створення радянської УНР. Таким чином, абсолютно нелегітимним шляхом, за участі представників 82 рад, 46 з яких були крайовими — донецько-криворізькими, було створено альтернативну радянську державність²¹. Треба відмітити, що на перших етапах становлення радянської державності протистояння між представниками київської та харківсько-катеринославської / донецько-криворізької груп²², які мали відмінні погляди щодо майбутнього України, стримувалося лише авторитетом Леніна²³.

На думку Г. Єфіменка, необхідність утримати владу в Україні змусила більшовиків визначитися з її кордонами, і визнати їх у розширеному варіанті, проголошеному III Універсалом, тоді як радянські керманічі від початку визнавали суверенітет Центральної Ради тільки над п'ятьма колишніми губерніями Російської імперії: Волинською, Подільською, Київською, Полтавською та Чернігівською (за винятком чотирьох північних повітів). Адже саме південно-східні регіони забезпечували підтримку більшовикам: «Опираючись на збільшовизовані регіони України було легше захопити іншу її територію, позаяк таку війну можна було

²⁰ *Магочій П.-Р.* — Вказ. праця. — С. 411.

²¹ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років...* — С. 261.

²² В даному випадку ми вживасмо обидва терміни що зустрічаються в історіографії для визначення одної крайової групи більшовиків. Більшість дослідників використовує визначення донецько-криворізька група, тоді як П.-Р.Магочій називає цю групу як харківсько-катеринославською.

²³ *Sullivant R.S.* — Вказ. праця. — Р. 29–34.

формально кваліфікувати як внутрішньо українську, а не російсько-українську: ленінському керівництву була потрібна уся Україна, а не її частина». До того ж, той факт, що Центральна Рада так і не проголосила незалежність, формально давав більшовикам юридичні підстави для збройного нападу, який можна було кваліфікувати як громадянську війну, а не агресію проти іншої держави²⁴.

Створення альтернативної української радянської державності мало на меті вибити національний ґрунт із під Центральної Ради, та направити українську національну революцію в соціальне русло. Український радянський уряд у Харкові визнав зверхність Москви. Невдовзі в Харків підтягнулась російська армія на чолі з Антоновим-Овсієнком, який разом з місцевими загонами Червоної Армії рушив на Київ.

За оцінками українських істориків більшовики нараховували близько 8 тис. багнетів, тому головною ударною силою були не бійці, а агітатори, які пропонували дезорієнтованому населенню і солдатам радикальну соціальну програму. Головними гаслами пропагандистської компанії більшовиків були вимоги негайного миру і розпуску армії, в результаті чого наприкінці грудня 1917 — початку січня 1918, більшість українізованих частин колишньої імперської армії не підтримували Центральну Раду. Як відмічають ряд українських дослідників, визнання Раднаркомом національних прав українців, сприяло популярності більшовиків в українському суспільстві аж до штурму Києва останніми²⁵. Власне зерна більшовицької пропаганди впали на благодатний ґрунт загальної неготовності селянської в своїй основі армійської маси боротися за Україну. Відчувалася загальна втома від багаторічної війни й банальне людське бажання в нестабільний час революції бути поруч зі своїми рідними.

У ситуації, коли більша частина Лівобережної України і Донбасу була захоплена, 25 січня 1918 р. Центральна рада

²⁴ *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) — Київ: Інститут історії України, 2008. — С. 49.

²⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 років... — С. 270–271.

прийняла IV Універсал, який проголошував незалежність України²⁶. 9 лютого 1918 р., коли більшовики взяли Київ, українська делегація в Брест-Литовську підписала сепаратний мир з Центральними державами. Більшовикам не залишалось нічого іншого як і самим пристати на мирні пропозиції Четверного союзу, тим самим підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України. Більшовики були змушені відступити і розпочати мирні переговори з Центральною Радою. Отже, Брестський мир став завершальним акордом першого етапу боротьби більшовиків за Україну.

Дослідження історії становлення української радянської державності, як важливого чинника і складової державотворчих процесів в Україні доби революції 1917–1921 рр., власне як і тієї ролі, яку зіграли більшовики назріло давно, зважаючи на те, що саме радянська форма влади виявилась в підсумку більш життєздатною в ході революційних перипетій в Україні початку ХХ ст. Слід зауважити, що доля Російської революції, як і самих більшовиків вирішувалася саме в ході створення української радянської державності та громадянської війни. Втримання України в сфері свого впливу було життєво важливим для більшовицького уряду РСФРР з політичного, стратегічного і економічного поглядів.

Більшість сучасних українських дослідників згодні в тому, що саме в цей період формувалися базові тенденції, що знайшли свій подальший розвиток у 20-х рр. (неп, політика українізації, націонал-комунізм), а протиборство двох регіональних груп, які утворили українську радянську державу і мали, відповідно, різні погляди на її майбутнє, завершилося остаточною перемогою централістських тенденцій у 30-х рр.

Популізм більшовиків, які миттєво реагували на суспільні настрої, гнучкість політичної риторики у національному питанні, власне як і вміння швидко налагоджувати вертикаль влади,

²⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 102.

дозволили їм у стислі терміни перетворитися з маргінальної політичного гравця на потужну силу з якою змушені були рахуватись.

Актуальність і перспективність комплексного дослідження зазначеної проблематики є самоочевидною. Без всебічного дослідження феномену більшовизму історія Української революції буде неповною.